

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ

УДК 82.0

М.К. НАЄНКО,

*доктор філологічних наук, професор
кафедри теорії літератури і компаративістики Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ЛЕОНІД БУЛАХОВСЬКИЙ І ШЕВЕЛЬОВ (ЮРІЙ ШЕРЕХ)

У статті висвітлено деякі питання взаємин Л. Булаховського і Ю. Шевельова (Шереха), описані Ю. Шевельовим у його спогадах «Я – МЕНЕ – МЕНІ... (і довкруги)». Автор зосередив увагу не стільки на суто лінгвістичних проблемах наукової діяльності цих учених, скільки на їхніх людських якостях, що подаються в інтерпретації Ю. Шевельова.

Ключові слова: лінгвістика, українська мова, переклади, мемуарна література, суб'єктивність суджень, ідеологічний конформізм, людська щирість.

В українській філології ХХ ст. означена тема може сприйматися як одна з найширших і найглибших. Бо жоден із українських лінгвістів не залишив такого багатющого наукового спадку, як Булаховський і Шевельов. Достатньо згадати виданий за редакцією першого двотомний «Курс сучасної української літературної мови» (1951), а другого – фундаментальну працю «Історична фонологія української мови» (переклад з англійської, 2002). Зіставити їх і проаналізувати – річ не проста, над цим сушитиме голову ще не один дослідник сучасного та майбутнього мовознавства, я ж спинюся лише на одному аспекті зв'язків цих двох гігантів, аспекті, що зафіксований у двотомних спогадах-мемуарах Ю. Шевельова (Юрія Шереха) «Я – мене – мені... (і довкруги)» (2001). Вельми цікавого матеріалу в них дуже багато, а ще цікавішим він був би за умови, якби натрапити на судження Л. Булаховського про Ю. Шевельова. Але таких у письмовій формі, мабуть, не існує і тому я оперуватиму лише одним кутом зору, «кутом Шевельова».

Згадані спогади вийшли десять років тому, тираж їх незначний, і доступні вони (особливо в Києві) дуже вузькому колу читачів. Одразу зазначу, що у своїх мемуарах Ю. Шевельов дуже суб'єктивний (специфіка жанру?) чи (вдамся до м'якшої форми висловлювання) індивідуальний. 2003 р. я відчув це, коли наблизився (читаючи ці мемуари) до теми «Гончар і Шевельов» (опубліковано в «Літературній Україні» 4 вересня 2003 р.). Відгуки про ту мою публікацію були неоднозначними: дехто казав, що мене сам Бог напоумив сказати правду про стосунки між цими видатними постатями в українській культурі, а інші досі кидують у мій бік невдоволені погляди, бо я, мовляв, був необ'єктивним у висвітленні такої делікатної теми. Особливо – щодо Ю. Шевельова. Виправдовуватися не буду, бо я лише прокоментував суб'єктивність у мемуарах видатного мовознавця, який брався інколи й за літературознавство, не будучи в ньому (не знаходжу м'якшого означення) достатньо компетентним. Він і сам, до речі, не раз повторював, що мовознавство для нього **наука**, а література й літературознавство – **хобі** (у його лексиконі – гобі). Любительство, як знаємо, не завжди прагне бути науковим.

Не виключено, що й цього разу мої міркування здадуться комусь неоднозначними, але такого в них буде небагато, бо про Л. Булаховського Ю. Шевельов залишив переважно

позитивні, навіть вдячно учнівські спогади, і такими будуть про них і судження. Хоча не обійдеться й без винятків. Кілька разів Ю. Шевельов, наприклад, нарікав, що Л. Булаховський не повідомив йому про свій від'їзд (евакуацію) з Харкова на початку минулої війни (родина Л. Булаховського таке нарікання спростовує цілком; Ю. Шевельов навіть допомагав їм пакувати речі і т. ін.), а одного разу трохи скептично дорікнув Л. Булаховському, що той не знав української народної (побутової) мови. Нібито Леонід Арсенійович, «кажучи про поезію Івана Виргана... обурювався його висловом, що птах, підбитий кулею, **грудкою** упав на землю.

– Як можна таке написати, – обурювався Леонід Арсенійович, – адже в українській мові **грудки** вживаються тільки в множині!

Про множинність **грудей** він навчився з книжок, про нормальне значення слова **грудка** – «*щільно стиснений кусок* (шматок! – М. Н.) *якоїсь речовини, переважно м'якої*» – він не знав. Бо про це слово підручники не писали, а живої мови щодення він не знав і не відчував» [1, с. 131]. На мою думку, в цьому спогаді проглядається щось анекдотичне чи просто вигадане. Та й навряд чи можна на основі суджень про одне-єдине слово робити такий глобальний висновок: «*живої мови щодення він не знав і не відчував*». Та й **грудка** належить не просто до мови щодення, а до мови літературної.

Ще один раз Ю. Шевельов не дуже чемно висловився, коли зауважив: Фасмер «був перший великий учений у моєму житті. Булаховський, Білецький, Сімович були добрі, чесні й справжні вчені, але не рангу Фасмера» [2, с. 35]. Македонський (згадаймо Гоголя) – великий полководець, але навіщо ламати стільці? Так само не варто в контексті Фасмера говорити про меншовартість українських учених. Не той «ряд» і різні умови формування цих наукових постатей. Пом'якшує ситуацію хіба що спогад Ю. Шевельова такого змісту: «...Коли я сказав, що я учень Булаховського, чемність (Фасмера. – М. Н.) перейшла в справжню симпатію» [2, с. 34].

Загалом же про Л. Булаховського Ю. Шевельов (як було сказано) писав із вдячністю за навчання в нього, як про свого найкращого вчителя, хоча інколи, мабуть, він втрачав почуття міри, коли наголошував, що йому (Булаховському) траплялися здебільшого поганенькі учні, а от у мені він одразу розгледів чи не найбільш здібного. Забрало тут, мабуть, скромності чи тактовності. Такої, наприклад, як в оцінці випадку, коли Л. Булаховський у 1951 р. опублікував його (Шевельова) розділ про синтаксис простого речення у «Курсі сучасної української літературної мови». Опублікував, мовляв, без вказівки прізвища автора, і це «був акт відваги Булаховського», оскільки ім'я Ю. Шевельова (як діаспорного буржуазного націоналіста) могло б накликати на Леоніда Арсенійовича якусь прикристь.

Ю. Шевельов зрідка висловлював жаль, що так і не вдалося йому зустрітися зі своїм першим і останнім учителем, який у повоєнні роки очолював Інститут мовознавства АН УРСР, а заступником у нього був І. Білодід («...На Булаховському список моїх учителів починався й кінчався» [1, с. 236]. З І. Білодідом зустріч Ю. Шевельова відбулася «в серпні 1962 року, на 9-му міжнародному з'їзді мовознавців у Кембріджі» [1, с. 236], тобто – тоді, коли той уже сам (Білодід) був директором Інституту. Сучасники розповідають, що І. Білодід про цю зустріч інформував співробітників Інституту мовознавства в такий спосіб: «Він (Шевельов) подав мені руку, а я свої обидві заховав за спину». У Ю. Шевельова цей епізод описано без такого жесту. Але з уточненням, що І. Білодід, «оповідаючи про «свій» тепер неподільно Інститут мовознавства в Києві... не забув згадати не без інтонації триумфу:

– У нас висить портрет Леоніда Арсенійовича.

Це означало: «Я його наступник, не ти». Я не хотів йому казати, що тоді я теж мав портрет Булаховського від нього самого і що цей портрет висів у моєму кабінеті в Колумбійському університеті. Після моєї відставки цей портрет перейшов до мого кабінету у мене вдома. Роздвоєний світ роздвоїв і портрет Булаховського між Києвом і Нью-Йорком» [1, с. 236].

Тут не місце з'ясовувати, хто такий І. Білодід і якою насправді була зустріч та розмова між ним і Ю. Шевельовим. Свідків немає; а в подальшому тексті мемуарів Ю. Шевельов неодноразово наголошував, що І. Білодід – «стукач», що він спеціально був приставлений до Л. Булаховського органами КаДеБе як наглядач і т. д. До цієї інформації слід ставитися, думаю, «творчо»; вона не піддається перевірці, оскільки в Україні не відбулася перлюстрація старих, радянських кадрів культури, науки, політики. «Творчо» треба ставитися і до при-

пущень Ю. Шевельова, що якби обставини склалися інакше (тобто якби він не емігрував за кордон), то не виключено, що на місці І. Білодіда (як заступника, а потім і директора Інституту мовознавства) міг би виявитися й він – Ю. Шевельов. Адже коли почалася війна і Л. Булаховський (як директор Інституту) запросив його (Шевельова) в Інститут на посаду наукового співробітника, то це щось та значило. «Він сказав, що це (Інститут мовознавства. – М. Н.) справжнє осине гніздо, але в воєнні часи ще одна зарплата і ще одне звання можуть бути мені в пригоді. Може, він сподівався й на те, що тоді певніше мене евакуюють. Це не здійснилося» [1, с. 235].

За мемуарними спогадами завжди дуже важко «вгадати» справжню історію описаних у них припущень, бо вони подаються лише в освітленні однієї особи. Інша річ, якби ті припущення підтвердив ще якийсь сучасник, чи й два... А от щодо того, чи був би Ю. Шевельов заступником у Л. Булаховського і чи потіснив би він на цій посаді І. Білодіда – можна навіть не сумніватися. Особливо, коли читаєш сторінки спогадів, де йдеться про кандидатську дисертацію, яку Ю. Шевельов виконав і захистив під керівництвом Л. Булаховського. Йшлося в дисертації про мову політичної лірики П. Тичини, а по суті – про мову відомої поетичної збірки його «Партія веде». Збірка та мала 50 сторінок віршованого тексту, а Ю. Шевельов написав про них дисертаційної прози обсягом 500 сторінок. Як відбувався захист тієї дисертації, Ю. Шевельов оповів дуже докладно: «Оборона дисертації зібрала повну залю... Після звичайних моїх впровідних слів про завдання, що я собі ставив, голос мав мій перший офіційний опонент, Ленід Арсенійович. Але там не було ніякого опонування, самі похвали й дифірамби... Другий офіційний опонент... не зробив мені жодного закиду... його виступ був суцільним панегриком. Я почувався незручно. Я мав розбивати думки своїх опонентів, а мені не було чого робити... На щастя, слова попросили з публіки. Хтось, мені зовсім невідомий... напав на мене, і напав досить гостро... Його головна теза була та, що не можна до високо актуальної політичної і партійної лірики Тичини прикладати формальні критерії, хоч би вони й стверджували доброякісність тієї поезії... Була ще одна особа, не присутня на оброні моєї дисертації, що, імовірно, була проти неї. Сам Тичина. Дисертації він не читав, але Булаховський, буди в якихось справах у Києві, захоплено оповідав Тичині про мою працю. Булаховський був украй здивований, коли Тичина не тільки не попросив змоги познатомитися з моєю дисертацією, а промуркотів щось про непотрібність такої праці над його творами» [1, с. 244–245]. Чому? Цього не міг збагнути Булаховський, а от він – Шевельов (за його словами) збагнув. Мабуть, Тичина злякався, що навіть через лінгвістику розкриється фальш його писань про партію, йому може загрожувати арешт і т. ін. Хто його знає... П. Тичина не раз (згадують сучасники) виявляв неабиякий страх перед можливим арештом, інколи навіть (за спогадами дружини Лідії Папарук) лягав спати не роздягаючись, аби бути готовим до арешту [2].

Непросте це питання, коли йдеться про страх і про масові арешти письменників та інших діячів радянської культури наприкінці 30-х років ХХ ст. Але що міг почувати Ю. Шевельов, коли вимахав 500 сторінок дисертації про 50 сторінок наскрізь фальшивої збірки П. Тичини «Партія веде»? Щось певне можна було б сказати, якби зберігся офіційний (переплетений для захисту) текст дисертації. Ю. Шевельов пише, що його немає, загинув у вогні війни, а з собою в еміграцію свого примірника він не взяв. Дещо прояснилося б, якби прочитати окремі розділи дисертації, що публікувалися в Наукових записках Харківського університету на рубежі 30–40-х років ХХ ст. Я свідомо не збираюся їх читати, щоб не переконуватися в ідеологічному конформізмі, пристосованні видатного лінгвіста до партійно-радянської дійсності. А все це там, напевне, було. І якби Ю. Шевельов не емігрував за кордон, а продовжив по війні розвивати ідеї мовної специфіки Тичининою збірки «Партія веде», то, безперечно ж, (пізно чи рано) потіснив би І. Білодіда на посаді заступника директора Інституту мовознавства Л. Булаховського і робив би це з науковим блиском, бо, ніде правди діти, був значно талановитішим, ніж І. Білодід. Це видно було навіть під час захисту кандидатської дисертації, після якої Л. Булаховський нібито радив Ю. Шевельову одразу братися за написання докторської.

Лейтмотивом мемуарів Ю. Шевельова можна вважати послідовне його твердження про особливості наукового обдаровання Л. Булаховського і його безкомпромісність. Деякі міркування з цього приводу автора мемуарів самі напрошуються до цитування. «Він знав

багато, в своїх викладах він не йшов на компроміси з сумлінням. У ті роки тип славіста-компаративіста ставав чимдалі рідкіснішим. Булаховський був ним з його широким знанням усіх слов'янських і литовської мов, не кажучи вже про класичні» [1, с. 121]. Дуже професійно Ю. Шевельов описав портрет свого вчителя: «Булаховський моїх студентських років дивиться на мене з фотографії, вміщеної в 4-му томі його п'ятитомника. Високе чоло розумової праці, злегка закручене волосся, поділене бічним проділом, проникливі за круглими шкельцями окулярів очі аналітика... До цього треба додати білу накрохмалену сорочку й краватку-метелик, що на ті часи були або анахронізмом, або викликом, а може, тим і тим. Що не треба розуміти в сенсі політичному. Леонід Арсенійович не був політиком. ...Я ніколи не чув від нього нічого антирежимного» [1, с. 122]. Це, можливо, й відповідало дійсності, але деякі інші судження Шевельова про Булаховського сприймаються чомусь не на повну віру. Наприклад, про те, що Леонід Арсенійович не любив церковно-слов'янської мови, чи, скажімо, про те, що він нібито лиш **толерантно** ставився до української мови. Ці речі, очевидно, були тоншими й точнішими.

Говорячи про своє навчання в Л. Булаховського, Ю. Шевельов часом дуже м'яко висловлювався щодо деяких своїх наслідувальних праць, написаних «за зразком» свого вчителя. Він каже, що своєю розвідку «Традиції і новаторство в лексичі і стилістиці Котляревського» розпочав у дусі двотомової праці Л. Булаховського «Русский литературный язык первой половины XIX века». Мабуть, треба було додати, що не тільки розпочав, а й закінчив «за схемою» Л. Булаховського. Але щоб відрізнятись від нього, перейшов на портретні розділи: мова Котляревського, мова Гулака-Артемівського, мова Квітки-Основ'яненка, мова Шевченка і т. д. [1, с. 270]. Робота ця виявилася «не друкабельною»; бракувало їй, як у дослідженні Л. Булаховського, лінгвістичної концепції; мовні факти зафіксовані, а концепції немає.

Друга недрукована робота Ю. Шевельова, що виконана теж за порадою Л. Булаховського, присвячувалася перекладам творів О. Пушкіна українською мовою. Він пише, що не опублікував її тоді (наприкінці 30-х років) через те, що в ній фігурували «одіозні» на той час постаті перекладачів – Б. Грінченка, Олени Пчілки, І. Стешенка, М. Вороного та ін. Їх тоді кваліфікували як буржуазних націоналістів. Л. Булаховський теж не радив публікувати це дослідження, але з інших причин. Мовляв, у ньому проглядається периферійна роль Пушкіна в українській поезії. А для «солнца русской поэзии» бути на периферії – не випадає, та ще й у 1937 р., який був ювілейним щодо Пушкіна і найбільш репресивним у Радянському Союзі щодо діячів науки й культури: «Даючи рукопис Булаховському, я ще раз сказав, що краще її не друкувати... Десь за місяць Булаховський повернув мені рукопис, сказавши тільки:

– Ви мали рацію. Краще цього не друкувати.

Я відчув полегшу. Я відчуваю задоволення й сьогодні, перечитавши майже цілком зацілілий машинопис статті» [1, с. 275–276].

На останок – про зв'язки Ю. Шевельова з КаДеБе. Покликавши туди, його нібито запитали: чи Булаховський і Білецький українські націоналісти? Ю. Шевельов нібито сказав, що ні, але причину висловив сумнівну. Я не хочу її цитувати, бо в ній проглядається брак етичності автора, а крім того – названо аргументи, якими радянська охоранка оперувала не в кінці 30-х років, а значно пізніше. Тут, мабуть, виявилася деяка необізнаність Ю. Шевельова з методами радянського стеження за людьми, а крім того – неповна щирість. Питання щирості в мемуарах загалом дуже хистке, особливо ж коли йдеться про живу людину, яка перебуває в специфічних умовах. У Ю. Шевельова більшість життя була специфічною, діаспорною, а перед самим падінням Харкова, в перші місяці війни, він пережив теж специфічні миті життя. Йому довелося погодитися на секретне співробітництво з органами КаДеБе, він кілька разів таємно зустрічався з кадебешником Галицьким [1, с. 286–291], давав йому якісь дрібні, нібито, свідчення, а чи були вони справді дрібними – перевірити немає змоги. Перлюстрація тут змогла б дещо прояснити, але до цього в Україні ще дуже далеко. Зрештою – не це головне в мемуарах Ю. Шевельова. Вони (особливо ж у розділах, присвячених Л. Булаховському) дуже корисні для розуміння багатьох лінгвістичних питань, пов'язаних з українською мовою. У певному розумінні вони подібні до щоденникових записів С. Єфремова 20-х років ХХ ст. Без них розуміння тогочасного літературного життя в Украй-

ні буде дуже неповним. Так само й без мемуарів Ю. Шевельова історія українського мовознавства страждатиме на неповноту. Тому раджу, особливо молодшому поколінню філологів, обов'язково прочитати їх і прочитати дуже уважно.

Список використаної літератури

1. Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Я – мене – мені... (і довкруги) / Ю. Шевельов (Юрій Шерех). – Харків; Нью-Йорк: Вид-во Н.П. Коць, 2001. – Т. 1. – 440 с. Подальші посилання на це видання (номер тому і сторінки) – в дужках у тексті.
2. Сверстюк Є. Доля поета / Є. Сверстюк // Літературна Україна. – 2007. – 22 лютого.

Стаття посвячена взаимоотношениям Л. Булаховского и Ю. Шевелёва (Шереха), описанным Ю. Шевелёвым в его мемуарной работе «Я – МЕНЯ – МНЕ... (и вокруг)». Автор сосредоточил внимание не столько на лингвистических проблемах научной деятельности этих учёных, сколько на их человеческих качествах, интерпретированных Ю. Шевелёвым.

Ключевые слова: лингвистика, украинский язык, переводы, мемуары, субъективность суждений, идеологический конформизм, человеческая искренность.

The article is dedicated to the relationship of L. Bulakhovsky and Yu. Shevelyov (Sherekh) described by Yu. Shevelyov in his memoir work «I – ME – TO ME ... (and around)». The author focused his attention not so much on linguistic problems of scientific work of these scientists as on their human qualities interpreted by Yu. Shevelyov.

Key words: linguistics, the Ukrainian language, translations, memoirs, subjectivity of judgment, ideological conformism, human sincerity.

Надійшло до редакції 8.06.2012.